

Mirosław Stanisław Wróbel

Znaczenie formuły Birkat ha-Minim w procesie rozdziału Synagogi od Kościoła

Collectanea Theologica 78/2, 65-80

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIROSLAW STANISLAW WRÓBEL, LUBLIN

ZNACZENIE FORMUŁY *BIRKAT HA-MINIM* W PROCESIE ROZDZIAŁU SYNAGOGI OD KOŚCIOŁA

Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej zatytułowany *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej* w trzecim rozdziale, *Żydzi w Nowym Testamencie*, podkreśla rolę formuły *Birkat ha-Minim* w relacjach między judaizmem i chrześcijaństwem. W punkcie 69 dokument ten stwierdza, że „domniemanie, iż był to powszechny dekret żydowski przeciw chrześcijanom jest niemal na pewno błędem... Stopniowo jednak, prawdopodobnie od początku II w. formuła «błogosławieństwa» piętnująca heretyków lub różnego rodzaju odstępców pojmowana była jako wyłączenie chrześcijan, a o wiele później, jako mająca tylko ich na myśli”¹.

Krótką wypowiedź Papieskiej Komisji Biblijnej zachęca nas do głębszego spojrzenia na formułę *Birkat ha-Minim* i jej oddziaływania na relacje pomiędzy Synagogą i Kościołem.

Charakterystyka formuły *Birkat ha-Minim*

Formuła *Birkat ha-Minim* (ברכת המינים – błogosławieństwo heretyków) stanowiła część żydowskiej modlitwy o nazwie Amidah (*Modlitwa Osiemnastu Błogosławieństw – Szemone Esre* – שמנה עשרה). Choć *Birkat ha-Minim* zawiera w nazwie błogosławieństwo, to w rzeczywistości treść tej formuły stanowiło przekleństwo wobec heretyków. Jej styl był całkiem od innych błogosławieństw. Źródła żydowskie (Tosefta i Talmud babiloński) przekazują tradycję, że formuła ta ułożona została przez Samuela Młodszego na polecenie Rabbiego Gamaliela II²

¹ Zob. *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, s. 134-135

² Zob. *bBer* 28b-29; tekst hebrajski: M. Simon, *Berakoth*, w: J. Epstein (red.), *The Babylonian Talmud*, s. 198 (tłumaczenie własne): „Nasi Rabbi uczyli: Szymon ha-Pakuli ułożył według porządku Osiemnaście Błogosławieństw przed Rabbim Gamaliel w Jabne. Rab-

pod koniec I w.³ w Jabne (hebr. יבנה; gr. Ιαμνεία)⁴. Zdaniem niektórych badaczy, *Birkat ha-Minim* mogło powstać po modyfikacji dwóch starszych formuł – jednej skierowanej przeciw separatystom (*Perushim*) i heretykom (*Minim*) oraz drugiej odniesionej do aroganckiej władzy rzymskiej⁵. Najstarszy tekst *Birkat ha-Minim* został odnaleziony w geniezie synagogi kairskiej i jest datowany na IX-X w. po Chr. Został opublikowany w 1898 r. przez Samuela Schechtera⁶:

bi Gamaliel powiedział do Mędrców: Czy może ktoś z was ułożyć błogosławieństwo w odniesieniu do Minim (*Birkat ha-Minim*)? Samuel Mały powstał i ułożył je. Następnego roku, gdy je zapomniał, wówczas próbował przez dwie lub trzy godziny przypomnieć je sobie, lecz nie został z tego powodu wykluczony. Dlaczego nie został wykluczony, wiedząc, co Rabbi Juda powiedział w imieniu Rabbich «Jeśli czytający popełni błąd przy jakimkolwiek błogosławieństwie, nie zostanie wykluczony. Lecz jeśli stanie się to przy błogosławieństwie *Minim*, wówczas zostanie wykluczony, gdyż podejrzewamy go, iż sam jest Min?» W przypadku Samuela Małego było inaczej, ponieważ on sam je skomponował⁷. Zob. też potwierdzenie tej tradycji w jBer 5,4. Na temat działalności R. Gamaliela II, który był przewodniczącym zgromadzenia w Jabne w latach 85-95; zob. S. Kanter, *Rabban Gamaliel II: The Legal Traditions*, Atlanta 1980, s. 9-10; J. Jocz, *The Jewish People and Jesus Christ*, London 1949, s. 55; I. Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1913, s. 36, 252; G. Alon, *The Jews in their Land in the Talmudic Age*, Jerusalem 1980, s. 288.

³ Według H.L. Strack, P. Billerbeck, *Das Schemone-Esre*, w: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash*, München 1928, s. 218: „Die größte Teil des Achtzehngebetes schon in der ersten Hälfte des 1. Nachchristlichen Jahrhundert bekannt gewesen ist. Die ältesten Partien noch aus der vorchristlichen Zeit stammen mögen; daß nur wenige Benediktionen (die 12. und die 14.) bestimmt der Zeit Gamaliels II (um 90) die Schlußredaktion erhalten habe”.

⁴ Na temat historyczności tzw. synodu w Jabne zob. dyskusję w: W. Davies, *Reflections on Aspects of the Jewish Background of the Gospel of John*, w: R.A. Culpepper, C.C. Back (red.), *Exploring the Gospel of John*, Louisville 1996, s. 47,61; É. Nodet, J. Taylor, *Essai sur les origines du christianisme, Une secte éclatée*, Paris 1998, s. 168; C. Cebulj, *Ich bin es Studien zur Identitätsbildung im Johannesevangelium*, Stuttgart 2000, s. 105-110; L. Devillers, *La fête de l'Envoyé. La section johannique de la fêde Tentés (Jean 7, 1-10, 21) et la christologie*, Paris 2002, s. 138-143. Grecki termin Ιαμνεία występuje w 1 Mch 4,15; 5,58; 10,69; 15,40.

⁵ Zob. L. E. Schiffman, *Who was a Jew? Rabbinic and Halakic Perspectives on the Jewish Christian Schism*, Hoboken 1985, s. 54; zob. też: J. J. Petuchowski, *The Liturgy of the Synagogue: History, Structure and Contents*, w: W.S. Green (red.), *Approaches to Ancient Judaism*, Chico 1983, s. 9; L. Vana, *La birkat ha-minim è una preghiera contro i giudeo-cristiani?* Brescia 2001, s. 186-187. Według D. Flussera, *The Word History of the Jewish People*, Jerusalem, 1977, s. 23-24 – błogosławieństwo to było pierwotnie skierowane przeciwko saduceuszom, esseńczykom, donosicielom Rzymian i wszelkim elementom heretyckim.

⁶ S. Schechter, *Genizah Specimens*, The Jewish Quarterly Review 10/1998, s. 657,659. Podajemy poniżej własne tłumaczenie na język polski. Zob. również inną recenzję palestyńską opublikowaną przez J. Manna, *Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service*, Hebrew Union Collage Annual 2/1925, s. 306 oraz recenzję babilońską opublikowaną przez G. Dalmana, *Die Worte Jesu mit Berücksichtigung des nachkanonischen jüdischen Schrifttums und der aramäischen Sprache*, Leipzig 1898, s. 300, 303. Wszystkie te teksty zostały umieszczone w jez. hebrajskim z polskim tłumaczeniem w monografii: M. S. Wróbel,

<i>Birkat ha-Minim</i>	Tłumaczenie
למשומרים אל תהי תקוה ⁷	„Dla odstępców niech nie będzie nadziei;
ומלכות זדון מהרה תעקר בימינו	A zuchwałę królestwo niezwłocznie wykorzeź za naszych dni;
והנוצרים והמינים כרנע יאברו	A Nocrim i Minim niech zaraz wyginą;
ימחו מספר החיים ⁸	Niech będą wymazani z Księgi Życia,
ועם צדיקים אל יכתבו	I ze sprawiedliwymi niech nie będą zapisani;
ברוך אתה יי מכניע זדים	Błogosławiony bądź Ty, Panie, który unizasza zuchwalców.”

Ważnym elementem w rozpoznaniu znaczenia *Birkat ha-Minim* ma niewątpliwie ustalenie znaczenia terminów *Nocrim* (נוצרים) i *Minim* (מינים).

Termin *Nocrim* (נוצרים) może wywodzić się od rdzenia נצר w znaczeniu „pilnować”, „strzec”. W pierwszych wiekach terminem tym określano chrześcijan. Potwierdza to analiza tekstów Nowego Testamentu. W Mt 2,23 znajdujemy wzmiankę, że Jezus zostaje nazwany Nazarejczykiem:

Synagoga a rodzący się Kościół, Studium egzogetyczno-teologiczne Czwartej Ewangelii (J9,22; 12,42; 16,2), Kielce 2002, s. 185-188. Zob. też H. L. Strack, *Jesus. Die Häretiker und die Christen. Nach den ältesten jüdischen Angaben*, Leipzig 1910, s. 66f; F. C. Grant, *Modern Study of the Jewish Liturgy*, ZAW 65/1953, s. 65; CH. Rowland, *Christian Origins. An Account of the Setting and Character of the most Important Messianic Sect of Judaism*, London 1985, s. 300; R. Kimelman, *Birkat Ha-Minim and the Lack of Evidence for an Anti-Christian Jewish Prayer in Late Antiquity*, w: E.P. Sanders (red.), *Jewish and Christian Self-Definition*, London 1981, s. 226; S. T. Katz, *Issues in the Separation of Judaism and Christianity after 70 C.E. A Reconsideration*, JBL 103/1984, s. 64; D. Flusser, *The Jewish-Christian Schism Judaism and the Origins of Christianity*, Jerusalem 1988, s. 640; W. Horbury, *The Benediction of the Minim and Early Jewish-Christian Controversy*, JTS 33/1982, s. 20; C. Thoma, *Die Christen in rabbinischer Optik: Heiden, Häretiker oder Fromme?* w: H. Frohnhof (red.), *Christlicher Antijudaismus und jüdischer Antagonismus. Ihre Motive und Hintergründe in der ersten drei Jahrhunderten*, Hamburg 1990, s. 39; S. Mimouni, *La Birkat Ha-Minim: une prière juive contre les judéo-chrétiens*, RSR 71/1997, s. 283; J. H. Charlesworth, *The Priority of John? Reflections on the Essenes and the First Edition of John*, w: P.L. Hofrichter (red.), *Für und wider die Priorität des Johannesevangeliums*, Hildesheim 2002, s. 83; L. Devillers, *La fête de l'Envoyé*, s. 140.

⁷ Wariant B modlitwy Osiemnastu Błogosławieństw, znaleziony w Genizie Kairskiej, zawiera w tym miejscu nasepujący dodatek: אם לא ישיבו לתורתך.

⁸ Wyrażenie ימחו מספר החיים zostaje pominięte w wariantcie B.

Mt 2,23	Tłumaczenie
καὶ ἔλθὼν κατῴκησεν εἰς πόλιν λεγομένην Ναζαρέτ· ὅπως πληρωθῆ τὸ ῥηθὲν διὰ τῶν προφητῶν ὅτι Ναζωραῖος κληθήσεται.	„Przybył i zamieszkał w mieście zwanym Nazaret.” „Aby zostało wypełnione to, co zostało powiedziane przez proroków, będzie nazwany Nazarejczykiem.”

W Dz 24,5 znajdujemy tekst opisujący oskarżenie Tertulloso skierowane przeciw Pawłowi, w którym zarzuca mu, iż jest „przywódcą Nazarejczyków”. Znamienny jest fakt, iż w tekście tym terminy „herezja” (gr. αἵρεσις) i „Nazarejczycy” (gr. Ναζωραῖοι) występują w ścisłym związku:

Dz 24,5	Tłumaczenie
εὐρόντες γὰρ τὸν ἄνδρα τοῦτον λοιμὸν καὶ κινῶντα στάσεις πᾶσιν τοῖς Ἰουδαίοις τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην πρωτοστάτην τε τῆς τῶν Ναζωραίων αἱρέσεως,	„Uznaliśmy bowiem tego męża, szerzącego zarazę i wzbudzającego bunt wśród wszystkich Żydów na świecie, za przywódcę herezji Nazarejczyków.”

Część badaczy identyfikuje *Nocrim* z chrześcijanami wywodzącymi się z pogaństwa i uważa ten termin za późniejszy dodatek do tekstu oryginalnego – po powstaniu Bar Kochby⁹. Nie brak też autorów, którzy wiążą ten termin z judeochrześcijanami, wskazując na jego wcześniejsze włączenie w korpus *Birkat ha-Minim*¹⁰.

Termin *Minim* w literaturze rabinackiej¹¹ odnosi się do heretyków. Bardzo ciekawa, choć mało prawdopodobna, wydaje się propozycja niektórych uczonych z końca XIX w., interpretujących termin *Min* jako akronim hebrajskiego wyrażenia „ktoś, kto wierzy w Jezusa Na-

⁹ Zob. L. H. Schiffman, *At the Crossroads*, s. 151-152; S. T. Katz, *Issues in the Separation*, s. 72-75; D. Flusser, *The Jewish-Christian Schism*, s. 638; P.W. van der Horst, *The Birkat ha-Minim in recent Research. Hellenism – Judaism – Christianity. Essays on Their Interaction*, Kampen 1994, s. 109; L. Devillers, *La fête de l'Envoyé*, s. 147.

¹⁰ Zob. F. Blanchetière, *La secte des Nazaréens*, s. 66-72; P. Grelot, *Évangiles et histoire*, Paris 1986, s. 274.

¹¹ Zob. C. Y. Kasovsky, *Thesaurus Mishnae*, t. III, s. 1115-1117; tenże, *Thesaurus Thosephtae*, t. IV, s. 402-406; H. L. Strack, *Jesus. Die Häretiker und die Christen. Nach den ältesten jüdischen Angaben*, Leipzig 1910.

zarejczyka” (*Ma'amin be-Yeshou ha-Nosri*)¹². Bardziej prawdopodobne wydaje się odniesienie tego terminu do różnych grup heretyckich, które nie były zgodne z normami judaizmu rabinackiego (gnostycy, judeochrześcijanie, chrześcijanie pogańskiego pochodzenia, pogaanie)¹³. W tekście Miszny (*Meg.* 4:8) termin ten odniesiony jest do osób nie przestrzegających przepisów prawnych i kultycznych¹⁴.

W niektórych tekstach rabinackich datowanych na czasy przed powstaniem Bar Kochby¹⁵ termin *Minim* był wyraźnie używany w stosunku do judeochrześcijan. Tekst *t.Hul.* 2:20-21 zawiera instrukcje dla członków żydowskiej wspólnoty i jest złożony z dwóch części. W pierwszej części podjęty jest temat mięsa w rękach osoby nie będącej Żydem oraz w rękach *Mina*. W drugiej części występuje zakaz wszelkich kontaktów handlowych i społecznych z *Minim*¹⁶. *t.Hul.* 2:20-21. (tłumaczenie własne): „Jeśli mięso zostało znalezione w rękach osoby nie będącej Żydem, wówczas jest dozwolone czerpać z tego zysk. Jeśli zaś w rękach *Min* [המין], to jest zakazane czerpanie z tego korzyści. To, co wychodzi na zewnątrz z domu, w rze-

¹² Zob. S. C. Mimouni, *Le judéo-christianisme ancien*, Paris 1998, s. 178.

¹³ Zob. D. Sperber, *Min*, s. 1-3; S. T. Katz, *Issues in the Separation of Judaism and Christianity*, s. 73; R.T. Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, London 1903, s. 361-397; A. F. Segal, *Two Powers in Heaven. Early Rabbinic Reports about Christianity and Gnosticism*, Leiden 1977; M. Simon, *Verus Israel*, s. 238; H. Hirschberg, *Allusions to the Apostle Paul in the Talmud*, JBL 62/1943, s. 73-87; S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine. Studies in the life and manners of Jewish Palestine in the II-IV Centuries C.E.*, New York 1942, p. 141; C. Cebulj, *Ich bin es*, s. 107; L. Vana, *La birkat ha-minim*, s. 153; L. Devillers, *La fête de l'Envoyé*, s. 149.

¹⁴ Zob. H. Danby, *The Mishnah*, Oxford 1933, s. 207 (tłumaczenie własne): „... jeśli człowiek powiedziałby: «nie pójdę przed Arką w kolorowej szacie», to nie może on pójść przed nią nawet w białej szacie. Jeśli powiedziałby: «nie pójdę przed nią w sandałach», to nie może on pójść przed nią nawet boso. Jeśli człowiek uczyni swoje filakterie okrągłymi, to jest to niebezpieczne i nie jest wypełnieniem przykazania. Jeśli umieści je na swym czole lub na dłoni swej ręki, to jest to droga herezji [וְרֵךְ הַמִּינִית]. Jeśli pokryje je złotem lub położy na swoim rękawie, to jest to droga odstępców [וְרֵךְ הַחַיִּינִית]”.

¹⁵ Zob. L. H. Schiffman, *Who was a Jew?* s. 65f; R.T. Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, s. 105.

¹⁶ Zob. L. H. Schiffman, *Who was a Jew?* s. 64: *t.Hul.* 2:20-21. (tłumaczenie własne): „Jeśli mięso zostało znalezione w rękach osoby nie będącej Żydem, wówczas jest dozwolone czerpać z tego zysk. Jeśli zaś w rękach *Min* [המין], to jest zakazane czerpanie z tego korzyści. To, co wychodzi na zewnątrz z domu, w rzeczywistości jest mięsem ofiary dla zmarłego (kult bałwochwalczy), gdyż mówi się: zabijanie ofiary przez *Mina* [המין] jest bałwochwalcstwem; ich chleb jest chlebem Samarytanina; ich wino jest winem bałwochwalczej libacji; ich owoce są nieczyste; ich książki są książkami bezbożnych, a ich dzieci są *manzerim*. Nie sprzedajemy im ani nie kupujemy od nich. Nie bierzemy od nich ani im nie dajemy. Nie uczymy ich synów rzemiosła. Nie jesteśmy leczeni przez nich, ani leczeniem własności, ani leczeniem życia”.

czywistości jest mięsem ofiary dla zmarłego (kult bałwochwalczy), gdyż mówi się: zabijanie ofiary przez *Mina* [המין] jest bałwochwaltwem; ich chleb jest chlebem Samarytanina; ich wino jest winem bałwochwalczej libacji; ich owoce są nieczyste; ich książki są książkami bezbożnych, a ich dzieci są *mamzerim*. Nie sprzedajemy im ani nie kupujemy od nich. Nie bierzemy od nich ani im nie dajemy. Nie uczymy ich synów rzemiosła. Nie jesteśmy leczeni przez nich, ani leczeniem własności, ani leczeniem życia”.

Tekst *T. Hullin* 2:22-24 opisuje zakaz leczenia się u *Mina* i zakaz wszelkich kontaktów z *Minim*. *t.Hul.* 2:22-24 (tłumaczenie własne): „Zdarzyło się, że waż ukąsił Rabbiego Eleazara ben Damah. Jakub z Kefar Sama przybył, aby uleczyć go w imię Jezua ben Pantera, lecz Rabbi Iszmael nie pozwolił mu na to. On (Rabbi Iszmael) powiedział do niego (Rabbiego Eleazara ben Damaha). «Nie jest ci dozwolone, Ben Damah». On (Rabbi Eleazar ben Damah) powiedział do niego (Rabbiego Iszmaela): «Udowodnij ci, że on może mnie uzdrowić». Nie miał on jednak czasu udowodnić tego bo wcześniej zmarł. Rabbi Iszmael rzekł: «Szczęśliwy jesteś ty, Ben Damah, gdyż odszedłeś w pokoju i nie rozwaliłeś muru Mędrców. Każdy bowiem, kto rozwała mur Mędrców, dostępuje nieszczęścia u swego kresu, jak jest to powiedziane w (Koh 10,8): A kto mur rozwała, tego ukąsi żmija». Wydarzyło się, że Rabbi Eliezer został aresztowany pod zarzutem herezji [מינות], i wprowadzono go na trybunę, aby przesłuchać. Naczelnik rzekł do niego: «Czy starszy, tak jak ty, zajmuje się takimi rzeczami?» On (Rabbi Eliezer) powiedział do niego (namiestnika): «Sąd zapewne odnosi się do mnie». Namiestnik myślał, że on zwraca się do niego, lecz on zamierzył zwrócić się do Ojca, który jest w niebie. On (namiestnik) powiedział do niego (Rabbiego Eliezera): «Od kiedy zaakceptowałeś mnie jako niezawodnego w odniesieniu do ciebie, to zatem ja mówię: Jest możliwe, że te szare włosy są w błędzie w odniesieniu do tych wyroków». Potem on (Rabbi Eliezer) opuścił trybunę i zaniepokoił się, że został oskarżony o herezję [של דברי מינות]. Jego uczniowie przybyli, aby go pocieszyć, ale on nie przyjął pocieszenia. Rabbi Akiba przyszedł i powiedział do niego: «Mój nauczycielu, czy mogę coś powiedzieć przed tobą, abyś się nie martwił?» On odpowiedział: «Powiedz to». On (Rabbi Akiba) powiedział do niego (Rabbiego Eliezera): «Być może jeden z *Minim* [אחד מן המינים] wypowiedział słowo herezji [של מינות], które ci dało przyjemność?» On (Rabbi Eliezer) rzekł: «Na Nieba, przypomniałeś mi. Kiedyś szedłem ulicą

w Seforis. Przechodziłem przypadkiem obok Jakuba z Kefar Sama, a on wypowiedział słowo herezji [דבר של מינות] w imię Jezua ben Pantera, i to mi sprawiło przyjemność. Zostałem aresztowany pod zarzutem herezji [גל דברי מינות], gdyż przekroczyłem słowa Tory: Idź drogą swą od niej daleko, pod drzwi jej domu nie podchodź (Prz 5,8), gdyż wiele ofiar strąciła [a wszystkich możliwych zabiła] (Prz 7,26)». Dlatego Rabbi Eliezer zwykł mówić: «Trzymaj się z dala od brzydoty i od tego, co przypomina brzydotę»¹⁷.

W świetle najnowszych badań możemy wyróżnić cztery pozycje odnośnie do celu formuły *Birkat ha-Minim*

- wykluczenie wszelkich elementów herezyckich z Synagogi;
- wykluczenie judeo-chrześcijan z Synagogi;
- przekleństwo sekciarzy;
- przekleństwo władzy rzymskiej i jej współpracowników.

Funkcja formuły ברכת המינים jako środka wydalania ze wspólnoty żydowskiej wskazuje na to, iż w obrębie judaizmu panowały obawy

¹⁷ M. Smith, *Jesus the Magician: A renowned historian reveals how Jesus was viewed by people of his time*, San Francisco 1978, s. 46-50; *t.Hul.* 2:22-24 (tłumaczenie własne): „Zdażyło się, że wąż ukąsił Rabbiego Eleazara ben Damah. Jakub z Kefar Sama przybył, aby uleczyć go w imię Jezua ben Pantera, lecz Rabbi Iszmael nie pozwolił mu na to. On (Rabbi Iszmael) powiedział do niego (Rabbiego Eleazara ben Damaha). «Nie jest ci dozwolone, Ben Damah». On (Rabbi Eleazar ben Damah) powiedział do niego (Rabbiego Iszmaela): «Udowodnij ci, że on może mnie uzdrowić». Nie miał on jednak czasu udowodnić tego, zanim zmarł. Rabbi Iszmael rzekł: «Szczęśliwy jesteś ty, Ben Damah, gdyż odszedłeś w pokoju i nie rozwaliłeś muru Mędrców. Każdy bowiem, kto rozwała mur Mędrców, dostępuje nieszczęścia u swego kresu, jak jest to powiedziane w (Koh 10,8): A kto mur rozwała, tego ukąsi żmija». Wydarzyło się, że Rabbi Eliezer został aresztowany pod zarzutem herezji [מינות], i wprowadzono go na trybunę, aby przesłuchać. Naczelnik rzekł do niego: «Czy starszy, tak jak ty, zajmuje się takimi rzeczami?» On (Rabbi Eliezer) powiedział do niego (namiestnika): «Sąd zapewne odnosi się do mnie». Namiestnik myślał, że on zwraca się do niego, lecz on zamierzył zwrócić się do Ojca, który jest w niebie. On (namiestnik) powiedział do niego (Rabbiego Eliezera): «Od kiedy zaakceptowałeś mnie jako niezawodnego w odniesieniu do ciebie, to zatem ja mówię: Jest możliwe, że te szare włosy są w błędzie w odniesieniu do tych wyroków». Potem on (Rabbi Eliezer) opuścił trybunę i zaniepokoił się, że został oskarżony o herezję [מינות]. Jego uczniowie przybyli, aby go pocieszyć, ale on nie przyjął pocieszenia. Rabbi Akiba przyszedł i powiedział do niego: «Mój nauczycielu, czy mogę coś powiedzieć przed tobą, abyś abys się nie martwił?» On odpowiedział: «Powiedz to». On (Rabbi Akiba) powiedział do niego (Rabbiego Eliezera): «Być może jeden z *Minim* [אחד מן המינים] wypowiedział słowo herezji [דבר של מינות], które ci dało przyjemność?» On (Rabbi Eliezer) rzekł: «Na Nieba, przypominałeś mi. Kiedyś szedłem ulicą w Seforis. Przechodziłem przypadkiem obok Jakuba z Kefar Sama, a on wypowiedział słowo herezji [דבר של מינות] w imię Jezua ben Pantera, i to mi sprawiło przyjemność. Zostałem aresztowany pod zarzutem herezji [גל דברי מינות], gdyż przekroczyłem słowa Tory: Idź drogą swą od niej daleko, pod drzwi jej domu nie podchodź (Prz 5,8), gdyż wiele ofiar strąciła [a wszystkich możliwych zabiła] (Prz 7,26)». Dlatego Rabbi Eliezer zwykł mówić: «Trzymaj się z dala od brzydoty i od tego, co przypomina brzydotę»».

przed wszelkimi formami heterodoksji. Nie chodziło tu jednak o obawy dotyczące odstępstw doktrynalnych, raczej broniono własnej tożsamości, wyłączności judaizmu i przekonania o wybraniu przez Jahwe¹⁸. Osoby, które myliły się przy odmawianiu tej formuły, podejrzewano o herezję i usuwano z grona modlących¹⁹.

***Wirkungsgeschichte Birkat ha-Minim* w tekstach chrześcijańskich**

Praktyka przekleństw stosowanych przez Żydów wobec chrześcijan oraz ekskomunika z Synagogi znajduje także bogate udokumentowanie w tekstach Nowego Testamentu oraz w pismach patrystycznych²⁰.

W tekstach Nowego Testamentu – w Ewangelii św. Jana można dostrzec pewnych związków między *Birkat ha-Minim* a terminem ἀποσυνάγωγος, który występuje w niej trzykrotnie (J 9,22; 12,42; 16,4). Przyimek ἀπό ma tu znaczenie separatywne i może być tłumaczony jako: „oddalić”, „przenieść”, „odsunąć od siebie”²¹. Drugi człon terminu ἀποσυνάγωγος znajduje swój źródłosłów w pojęciu „synagoga” (συναγωγή), które w tekście czwartej Ewangelii może przybierać różne znaczenia: budynek, w którym odbywają się zgromadzenia liturgiczne; wspólnota synagogałna o zasięgu lokalnym; cała wspólnota żydowska. Wielu autorów podkreśla, że w słowie ἀποσυνάγωγος pojęcie to oznacza całą wspólnotę żydowską w aspekcie narodowym

¹⁸ Zob. E.E. Urbach, *Self-Isolation or Self-Affirmation in Judaism in the First Three Centuries: Theory and Practice*, w: E.P. Sanders (red.), *Jewish and Christian Self-Definition*, s. 292-293: „While to Christians heresy mainly implied doctrinal dissent, in Judaism doctrinal dissent did not make a Jew into a heretic, a min. What made a Jew a heretic was not a slackness in observing the precepts, or even alienation from tradition, but the act of denying the election of the Jews; for that act destroys the conceptual basis on which the separate existence of the Jewish people is founded and endangers its survival. The minim (heretics) are treated in the same way as the Samaritans.”

¹⁹ Zob. bBer 28bn; jBer 5 Hal.4 fol.9c.

²⁰ Zob. analizę tekstów nowotestamentalnych oraz wykaz tekstów patrystycznych (Justyn Męczennik, Orygenes, Epifaniusz, Hieronim, Jan Chryzostom, Atanazy, Grzegorz z Nyssy, Bazyl) w językach greckim i łacińskim z tłumaczeniem w j. polskim w monografii: M. S. Wróbel, *Synagoga a rodzący się Kościół*, s. 199-218.

²¹ R. Strömberg, *Greek Prefix Studies*, s. 23, podaje jego znaczenie: „away from, an exterior removal from proximity to an object, to greater distance from it”.

i religijnym²². Termin ἀποσυνάγωγος może więc być tłumaczony jako: „ekskomunika z Synagogi”, „wydalenie ze wspólnoty żydowskiej”²³. Poza czwartą Ewangelią termin ten nie jest spotykany w żadnym innym piśmie Nowego Testamentu ani w Septuagincie²⁴.

W J 9,22 sankcja ta stanowi zagrożenie dla rodziców niewidomego od urodzenia. Boją się oni udzielać jakichkolwiek informacji na temat cudownego uzdrowienia syna, by nie być wydalonymi z Synagogi (ἀποσυνάγωγος γένηται). W J 12,42 znajdujemy stwierdzenie narratora o wierze w Jezusa wielu spośród przywódców. Z obawy jednak przed ekskomuniką z Synagogi (ἀποσυνάγωγοι γέινωται) nie przyznają się do tego publicznie. W J 16,2, w mowie Jezusa skierowanej do uczniów, występuje zapowiedź ich prześladowania przez ekskomunikę z Synagogi (ἀποσυναγωγούς ποιήσουσιν)²⁵. Choć u synoptyków nie występuje termin ἀποσυνάγωγος, to jednak nie jest im obca idea prześladowania chrześcijan przez żydowskich przywódców²⁶. Przedmiotem sankcji aposynagogałnej byli judeochrześcijanie, którzy uwierzyli w Jezusa jako Mesjasza i Syna Bożego. W ten sposób stawali się oni dla judaizmu rabinackiego odstępcami od prawdziwej wiary. Fundamenty judaizmu – pojęcie Jedyngo Boga, Tora jako autorytet Bożego objawienia, zachowywanie szabatu – wydawały się zagrożone przez nową naukę Jezusa z Nazaretu. Teksty Ewan-

²² W. Schrage, Ἀποσυνάγωγος, TDNT, VII, s. 849: „The Johannine statements refer (...) to exclusion from the national and religious fellowship of the Jews, συναγωγή denoting here the entire community”. R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium*, Freiburg 1971, s. 317: „Es handelt sich um eine Ausstoßung aus der jüdischen Religionsgemeinschaft mit schwerwiegenden persönlichen und gesellschaftlichen Folgen”.

²³ Zob. H. G. Liddell, R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, s. 221: „Expelled from the synagogue”. W. Bauer, *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, s. 100: „expelled from the synagogue, excommunicated, put under the curse or ban”. H. Balz, G. Schneider, EWNT, t. 1, s. 354: „Aus der Synagoge ausgeschlossen”. M. Zerwick, M. Grosvenor, *Grammatical Analysis of the Greek New Testament*, s. 315, 327, 334: „Put out of the synagogue, excommunicated”.

²⁴ Zob. analizę odpowiedników terminologicznych w literaturze judaistycznej (Stary Testament, pisma qumrańskie, teksty rabinackie) i chrześcijańskiej (Nowy Testament, literatura patrystyczna) w: J. Döllner, *Der Bann (Herem) im Alten Testament und im späteren Judentum*, s. 1-24; C. H. Hunzinger, *Die jüdische Bannpraxis im neutestamentlichen Zeitalter*; W. Doskocil, *Der Bann in der Urkirche. Eine Rechtsgeschichtliche Untersuchung*; J. E. Mignard, *Jewish and Christian Cultic Discipline to the Middle of the Second Century*; G. Forkman, *The Limits of the Religious Community*.

²⁵ Zob. szczegółowe studium egzegetyczno-teologiczne tekstów Janowych, w których ten termin występuje w: M. S. Wróbel, *Synagoga a rodzący się Kościół*, s. 67-150.

²⁶ Zob. Mt 10,21,28; 24,9; Mk 13,12; Łk 21,16.

geli Janowej wskazują, że wykonawcami sankcji aposynagoidalnej byli Żydzi lub faryzeusze. *Sitz im Leben* tych tekstów ściśle zostało osadzone w środowisku Judei. Sankcja ekskomunikacji z Synagogi nie dotyczyła tylko osób prostych (niewidomy od urodzenia – J 9), lecz była także wymierzona przeciw przywódcom ludu, którzy uwierzyli w Jezusa (J 12,42). Wydalenie z Synagogi stanowiło dla wierzących tak drastyczną sankcję, że wielu nie przyznawało się publicznie do wiary w Jezusa (J 9,22; 12,42). Użycie w J 9,22 greckiego terminu συντίθειθαι w *plusquamperfectum* na oznaczenie decyzji związanej z wydaniem dekretu aposynagoidalnego wskazuje na autorytatywną procedurę ustaloną już od pewnego czasu, w przeszłości. Aposynagoidalne spojrzenie na Ewangelię Janową pozwala dostrzec jej treści w świetle uwarunkowań historycznych, socjologicznych i psychologicznych. Ekskomunikacja ze wspólnoty religijnej ojców niewątpliwie powodowała radykalizację stanowisk zarówno ze strony ekskomunikowanych, jak i ekskomunikujących. W walce o tożsamość, o to, kto jest *verus Israel*, dochodziło do konfrontacji i napięcia.

W literaturze patrystycznej można odnaleźć świadectwa, mówiące o wrogiej postawie Żydów wobec judeochrześcijan (Justyn Męczennik, Orygenes, Epifaniusz i Hieronim):

Justyn Męczennik²⁷ (zm. ok 165), pochodzący z Samarii wzmiankuje czterokrotnie w swym *Dialogu z Żydem Tryfonem* (16:4; 47:5; 96:2; 137:2) o przekleństwach wobec chrześcijan. Autor ten mocno akcentuje, że przekleństwa te mają miejsce w synagogach:

16:4 – „Bowiem zabiliście Sprawiedliwego (Jezusa) i Jego proroków przed Nim, a teraz pozbawiacie czci tych, którzy pokładają nadzieję w Nim i Boga Wszechmocnego Stwórcę Wszechświata, który Go posłał, przeklinając w waszych synagogach, tych, którzy wierzą w Chrystusa”.

47,5 – „Oświadczam, że ci z nasienia Abrahama, którzy żyją według Prawa nie będą zbawieni, a szczególnie ci, którzy w synagogach przeklinali i wciąż przeklinają, którzy wierzą w tego Chrystusa”.

96:2 „Wyraźnie widzicie, że to miało się stać, gdyż przeklinacie w waszych synagogach wszystkich tych, którzy są nazywani od Niego chrześcijanami. I inne narody czynią prze-

²⁷ Zob. R. Wilde, *The Treatment of the Jews in the Greek Christian Writers of the First Three Centuries*, Washington 1949.

kleństwo skazując na śmierć tych, którzy tylko wyznają, że są chrześcijanami”.

137:2 „Zgadając się z nami zatem nie znieważajcie (λοιδορέω) Syna Bożego; ignorując waszych nauczycieli faryzeuszów [Φαρισαῖοι διδάσκαλοι] nie lekceważcie Króla Izraela jak przywódcy synagogi uczą was, po modlitwie”.

W dziełach Orygenes²⁸ (184-253) można znaleźć wzmianki o przekleństwach i oszczerstwach wobec Jezusa wypowiedzianych w synagogach²⁹. W obu tekstach autor otwarcie wskazuje, iż podmiotem sankcji są Żydzi (τῶν Ἰουδαίων).

Hom. Jer. 18:12 – „Wejdźcie do synagog Żydów i zobaczcie Jezusa przez nich biczowanego językiem przekleństw”.

Hom. II.8 in Ps. 37 Aż po dziś dzień Chrystus jest przeklinany przez Żydów”.

Epifaniusz żyjący w IV w. po Chr. w swoim dziele *Anacephalaiosis* pisze o przekleństwie wypowiedzianym przez Żydów podczas modlitw. Przedmiotem przekleństwa są Ναζωραῖοι. Przekleństwa i złorzeczenia są wypowiedziane trzy razy dziennie (τρίς τῆς ἡμέρας). Miejscem tych sankcji są synagogi (ἐν ταῖς συναγωγαῖς).

„Ludzie (Żydzi) powstają z rana, w południe i wieczorem, trzy razy dziennie, i wypowiadają przekleństwa i złorzeczenia nad nimi, kiedy odmawiają swoje modlitwy w synagogach. Trzy razy dziennie mówią: Niech Bóg przeklnie Nazoraencyków...”

W tekstach św. Hieronima (347-419) datowanych na IV w. po Chr. także możemy znaleźć wzmianki o prześladowaniach wobec chrześcijan. Przedmiotem sankcji są Nazareńczycy (*Nazarenorum*):

Amos 1:11-12 „do dzisiejszego dnia w swoich synagogach (Żydzi) złorzeczą ludowi chrześcijańskiemu”.

Esaiam 5:18-19 „do dzisiejszego dnia oni (Żydzi) trwają w złorzeczeniu i trzy razy dziennie we wszystkich synagogach przeklinają imię chrześcijan pod imieniem Nazareńczyków”.

Esaiam 49:7 „... bo oni (Żydzi) przeklinają Go w ich synagogach trzy razy każdego dnia pod imieniem Nazareńczyków”.

²⁸ Zob. *tamże*, s. 181-211.

²⁹ Hom. Jer. 18:12; Hom. II.8 in Ps. 37.

Esaiam 52:4-6 „... w waszych synagogach, gdzie dnia-
mi bluźnią Zbawicielowi, oni wypowiadają przekleń-
stwa przeciw chrześcijanom trzy razy dziennie, jak powie-
działem, pod imieniem Nazareńczyków”.

List do Augustyna 112:31 „Aż po dziś dzień występuje herezja we
wszystkich częściach Wschodu, gdzie Żydzi mają swe synagog zwa-
na *Minim* i przeklinana przez faryzeuszów aż do teraz.
Zwykle są nazywani Nazoraencykami. Wierzą w Chrystusa, Syna
Bożego urodzonego z Dziewicy Maryi i mówią, że cierpiał i zmar-
twychwstał pod Poncjuszem Piłatem, w co my także wierzymy. Lecz
gdy oni chcą być zarówno Żydami jak i chrześcijanami, nie są ani Ży-
dami, ani chrześcijanami.”

Współczesna dyskusja na temat funkcji *Birkat ha-Minim*

Śledząc współczesną dyskusję na temat znaczenia i funkcji for-
muły *Birkat ha-Minim*, można stwierdzić, że badacze, choć dyspo-
nują tym samym materiałem źródłowym, dochodzą jednak do róż-
nych, często sprzecznych konkluzji. Ożywiona dyskusja koncentruje
się głównie na takich zagadnieniach, jak:

- Brzmienie formuły *Birkat ha-Minim* w oryginale;
- Znaczenie terminów *Nocrim* (נוצרים) i *Minim* (מינים);
- Analiza świadectw nowotestamentalnych i patrystycznych;
- Funkcja i rzeczywiste znaczenie *Birkat ha-Minim*.

Część uczonych podkreśla ważną rolę formuły *Birkat ha-Minim*
w relacjach między ortodoksyjnym judaizmem a elementami „herety-
ckimi” w jego łonie. Przytaczają oni następujące argumenty:

- Tekst formuły *Birkat ha-Minim* znaleziony w genizie kairskiej,
który obok terminu *Minim* (מינים) zawiera termin *Nocrim* (נוצרים), jest
uważany za autentyczny. Pogląd ten jest poparty analizą stylistycz-
ną³⁰ oraz świadectwami nowotestamentalnymi i patrystycznymi³¹.

³⁰ R. Wilde, *The Treatment of the Jews in the Greek Christian Writers*, s. 119; uważa, że starożytność hebrajskiego wyrażenia *Nocrim* i *Minim* jest potwierdzona przez tekst z I w. po Chr. – Dz 24,5 – τῆς τῶν Ναζωραίων αἰρέσεως.

³¹ Zdaniem tych autorów teksty Nowego Testamentu i pisma patrystyczne potwierdzają au-
tentyczność formuły *Birkat ha-Minim* oraz stanowią dowód na historyczność praktyki przekleń-
stwa i ekskomunikacji chrześcijan z Synagogi pod koniec I w. po Chr. Zob. zwłaszcza argumenta-
cję przedstawioną przez: L.H. Schiffman, *Who was a Jew?* s. 57, „The texts of Justyn pre-
sent evidence that some version of the benediction was already recited in the mid-second cen-

– Formuła *Birkat ha-Minim* była wymierzona przeciwko judeochrześcijanom³².

– Tekst Ewangelii Janowej odzwierciedla sankcje wobec judeochrześcijan, które związane były z funkcjonowaniem formuły *Birkat ha-Minim*. Istnieje ścisły związek między *Birkat ha-Minim* a Janowym terminem ἀποσινάγωγος (J 9,22; 12,42; 16,2), oznaczającym ekskomunikę z Synagogi³³.

tury C.E. and that it included explicit reference to the Christian". P. Nautin komentując świądectwo Orygenesa w *Homélie sur Jérémie*, s. 164, konkluduje: „Sans doute faut-il y voir une allusion à la malédiction portée dans les *Schemone Esre* contre les *Minim*, désignant les chrétiens”. Zob. także podobne stanowisko w tej kwestii wyrażone przez: J. L. Martyn, *History and Theology in the Fourth Gospel*, New York 1968, s. 58; K. G. Kuhn, *Achtzehngebet und Vaterunser und der Reim*, Tübingen 1950, s. 18 n.; W. D. Davies, *The Setting of the Sermon on the Mount*, Cambridge 1964, s. 278 n.; D. Hare, *The Theme of Jewish Persecution of Christianity in the Gospel According to St. Matthew*, New York-London 1967, s. 37-38; E. Lerle, *Liturgische Reformen des Synagogengottesdienstes als Antwort auf die jüdenchristliche Mission des ersten Jahrhunderts*, NT 10/1968, s. 31-42; J. T. Townsend, *The Gospel of John and the Jews, The Story of a Religious Divorce*, w: W.D. Davies (red.), *Antisemitism and the Foundation of Christianity*, New York 1979, s. 72-97.

³² K. G. Kuhn, *Achtzehngebet und Vaterunser und der Reim*, s. 20: „Birkat ha-Minim, der Verfluchung der Judenchristen und aller sonstigen Häretiker im täglichen Gebet der Synagoge, womit der Trennungsstrich jedem Juden täglich neu sich einprägte”. W. Horbury, *The Benediction of the Minim and early Jewish-Christian Controversy*, JTS 33/1982, s. 71: „The scattered but hostile references to Christianity in early rabbinical literature, suggests that Christians were prominently in view at the time of the benedictions (*Birkat ha-Minim*) approval”. G. A. Lion, *The Jews in their Land in the Talmudic Age*, Jerusalem 1980, w rozdziale 5 wyraża pogląd, że termin *Nocrim* (נוצרים) występował w oryginalnym tekście *Birkat ha-Minim* i podobnie jak termin *Minim* (מינים) był odniesiony do judeochrześcijan. V. Martin, *A House Divided: The Parting of the Ways Between Synagogue and Church*, New York 1995, s. 153n.: „In the beginning the expression *Minim* referred to the Nazarenes and other circumcised heretics and later it was extended to include the Gentile Christians”.

³³ Zob. R. E. Brown, *The Gospel According to St. John*, s. 380, Doubleday 1984; J. L. Martyn, *History and Theology in the Fourth Gospel*, s. 18-62: „The picture of the Johannine community presented in the Gospel reflects important aspects of the trauma of the ejection from the synagogues after Yavneh and that the Gospel was consequently written to console this community after their expulsion”. W. Horbury, *The Benediction of the Minim and Early Jewish-Christian Controversy*, s. 52: „The Johannine passages give the clearest sign of the enforced separation of the Christian body from Jewish worship”. Zob. także R. Kysar, *The Fourth Evangelist and His Gospel: An Examination of Contemporary Scholarship*, Minneapolis 1975, s. 149-154; S. Pancaro, *The Law in the Fourth Gospel*, s. 245-250; J. D. G. Dunn, *The Partings of the Ways Between Christianity and Judaism and their Significance for the Character of Christianity*, London 1991, s. 222; J. T. Sanders, *Schismatics, Sectarians, Dissidents, Deviants. The First One Hundred Years of Jewish-Christian Relations*, Valley Forge 1993, s. 58-60; J. M. Casabó Suqué, *Los judíos en el Evangelio de Juan y el antisemitismo*, RevBibl 35/1973, s. 117; S. J. Joubert, *A Bone of Contention in Recent Scholarship: The „Birkat ha Minim” and the Separation of Church and Synagogue in the First Century A.D.*, Neot 27/1993, s. 354; P. Grelot, *Les Juifs dans l'Évangile selon Jean*, Paris 1995, s. 92-96; M. Casey, *Is*

Druga grupa uczonych, która odrzuca powyższą argumentację, minimalizuje znaczenie *Birkat ha-Minim* w procesie separacji między judaizmem a chrześcijaństwem. Pogląd swój opierają na następującej argumentacji:

– Formuła *Birkat ha-Minim* nie była skierowana przeciw judeochrześcijanom, a termin *Nocrim* (נוצרים) stanowi późniejszy dodatek do tekstu oryginalnego dodany w okresie od II do IV w. Ich zdaniem na podstawie dostępnych świadectw tekstualnych niemożliwa staje się rekonstrukcja tekstu oryginalnego formuły *Birkat ha-Minim*³⁴.

– Przedmiotem przekleństwa byli „odstępcy” (פרושים, משומרים), „heretycy” (מינים), „zuchwali narodów” (זדים). Termin *Minim* (מינים) nie może być utożsamiany z judeochrześcijanami, lecz powinno się go odnosić do różnych form herezji lub do władzy rzymskiej³⁵.

– Podważenie wartości świadectw patrystycznych. Wielu autorów stwierdza, że teksty Justyna Męczennika są mało wiarygodne i pozbawione koherencji³⁶. Zakwestionowana zostaje także wiarygodność

John's Gospel True? London 1996, s. 103; S. C. Mimouni, *La Birkat ha-Minim*, s. 296; C. G. Lingard, *The Problems of Jewish Christians in the Johannine Community*, Roma 2001, s. 71; L. Devillers, *La fête de l'Envoyé*, Paris 2002, s. 157-158.

³⁴ C. Thoma, *Die Christen in rabbinischer Optik: Heiden, Häretiker oder Fromme?*, w: H. Frohnhofen, *Christlicher Antijudaismus und jüdischer Antipaganismus*, s. 38: „Das Ergebnis dieser Redaktion (*Birkat ha-Minim*) war primär nicht gegen die Judenchristen gerichtet, und die Gebetsformulierung ist auch nicht als eine Exkommunikationsformel zu klassifizieren”. S. T. Katz, *Issues in the Separation of Judaism and Christianity after 70 C.E.*, s. 66; R. Kimelman, *Birkat ha-Minim and the Lack of Evidence*, s. 233 n., podkreśla, że termin *Nocrim* nie występuje w literaturze rabinackiej okresu tanaickiego.

³⁵ S. Katz, *Issues in the Separation*, s. 69; A. Finkel, *Yavneh's Liturgy and Early Christianity*, JES 18/1981, s. 239-242; E. U. Urbach, *Self-Isolation or Self-Affirmation in Judaism in the First Three Centuries*, s. 288-293. J. Maier, *Jüdische Auseinandersetzung mit der Christentum in der Antike*, Darmstadt 1982, s. 137-140.

³⁶ *Tamże*, s. 133, podważa historyczną wartość dzieł Justyna Męczennika, uważając, że są one napisane w konwencji literackiej i teologicznej: „(...) man hat (...) in den Angaben des Justinus Martyr die Merkmale der literarischen und theologischen Konventionen bemerkt und davor gewarnt, sie unbesehen als Quellen für historische oder gar zeitgenössische Ereignisse anzusehen”. R. Kimelman, *Birkat ha-Minim and the Lack of Evidence*, s. 236: Justin clearly proves inadequate as evidence for positing the existence of a statutory Jewish prayer which cursed Christian”; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes in Zeitalter Jesu Christi*, s. 543 n. stwierdza, że cytaty Justyna nie opisują *Birkat ha-Minim*, lecz jakieś formy kpiny i znieważania po modlitwach; H. Greetz, *Geschichte der Juden*, s. 105 n., stwierdza, że Justyn popełnił błąd, uważając, że przekleństwo było odniesione do wszystkich chrześcijan. Zob. też: G. Hoennicke, *Das Judenchristentum im ersten und zweiten Jahrhundert*, Berlin 1908, s. 387n.; A. Marmorstein, *The Attitude of the Jews towards Early Christianity*, The Expositor 59/1923, s. 383-389; V. Aptowitzer, *Bemerkungen zur Liturgie und Geschichte der Liturgie*,

przekazu Orygenes³⁷. Świadczenia Hieronima są poddawane krytyce ze względu na negatywny stosunek ich autora do Żydów i do judaizmu³⁸.

– Formuła *Birkat ha-Minim* nie ma żadnego związku z tekstem Janowym i występującym w nim terminem ἀποσυνάγωγος³⁹.

Ożywiona dyskusja i bogata literatura na temat formuły *Birkat ha-Minim* wskazuje na ważność tej tematyki dla zrozumienia relacji między judaizmem a chrześcijaństwem pierwotnym. Tekst formuły znaleziony w synagodze kairskiej przekazuje nam tradycję okresu amoraickiego. Nie jest to jednak tekst oryginalny⁴⁰. Geneza formuły *Birkat ha-Minim* jest bardzo złożona, a zasięg jej oddziaływania na wspólnoty judeochrześcijańskie jest w wielu miejscach niejasny. Przekazy rabinackie na temat „wydarzenia w Jabne” oraz dołączenia *Birkat ha-Minim* do modlitwy *Osiemnastu Błogosławieństw* (שמנה עשרה) są

s. 108-110, 112-115; P. Sigal, *An Inquiry into Aspects of Judaism in Justin's Dialogue with Trypho the Jew*, Abr-Nahrain 18/1978-79, s. 74-100.

³⁷ R. Kimelman, *Birkat ha-Minim and the Lack of Evidence*, s. 237: „Origen reports about Jews blaspheming Jesus may have to be taken *cum grano salis* in the light of his Tendenz (...) Origen's harping on the hostility of the Jews reflects a longstanding theological theme rather than reflecting current events”; zob. też N. De Lange, *Origen and the Jews. Studies in Jewish-Christian Relations in Third-Century Palestine*, Cambridge 1970, s. 39-47.

³⁸ D. S. Wiesen, *St. Jerome as a Satirist*, s. 188-94; R. Kimelman, *Birkat ha-Minim and the Lack of Evidence*, s. 237.

³⁹ S. Katz, *Issues in the Separation*, s. 66, uważa, że wartość Janowych tekstów zawierających termin ἀποσυνάγωγος (J 9,22; 12,42; 16,2) niweluje fakt braku w nich wzmianek o żydowskich praktykach liturgicznych i przekleństwach. Według A. F. Segal, *Rebecca's Children. Judaism and Christianity in the Roman World*, London 1986, s. 150n.: „... the exclusion from the synagogue mentioned by John were less probably, because following the rabbinic rule, sectarians may have been cursed but they were not bodily removed from Jewish community”. S. J. D. Cohen, *Were Pharisees and Rabbis the Leaders of Communal Prayer and Torah Study in Antiquity? The Evidence of the New Testament, Josephus, and the Church Fathers*, w: L.H. Silberman (red.), *The Echoes of Many Texts. Reflections on Jewish and Christian Traditions*, Atlanta 1997, s. 109: „In all likelihood these Johannine passages have nothing to do with the *Birkat ha-Minim*”. R. Bieringer et. al., *Wrestling with Johannine Anti-Judaism*, s. 12: „On the basis of recent research, however, the expulsion theory has come under criticism. A new scholarly consensus has emerged which accepts that the ἀποσυνάγωγος texts in John cannot be seen as evidence of ‘the parting of the ways’ of Judaism and Christianity into separate religions”. Zob. J. Lieu, *The Parting of the Ways: Theological Construct or Historical Reality*, JSNT 56/1994, s. 115; P. W. van der Horst, *The Birkat ha-Minim*, s. 101-102.

⁴⁰ C. Thoma, *Die Christen in rabbinischer Optik: Heiden, Häretiker oder Fromme?* s. 38: „Von allem Anfang an müssen vielmehr mehrere Versionen – meistens ohne Erwähnung der Judenchristen – im Umlauf gewesen sein”; zob. też: J. J. Petuchowski, *Der Ketzersegen*, w: M. Brocke, J.J. Petuchowski, W. Strolz, *Das Vaterunser; Gemeinsames im Beten von Juden und Christen*, Freiburg i. Br. 1974, s. 90-101.

bardzo lakoniczne. Obecność wyrażenia „zuchwałe królestwo” (ידין מלכות) może prowadzić nas do konkluzji o wczesnej redakcji tekstu formuły.

Fakt istnienia tekstu formuły w różnych recenzjach (palestyńska i babilońska) rodzi pytanie o jej zróżnicowane oddziaływanie w różnych rejonach świata. Niewykluczone, że brzmienie formuły mogło być dostosowane do sytuacji danego regionu. Wspólnotowa identyfikacja oraz kryteria ekskomuniki kształtowały się przez długi czas, i uwzględniały lokalne uwarunkowania poszczególnych wspólnot żydowskich⁴¹. Wydaje się mało prawdopodobne, by wszystkie wspólnoty żydowskie rozpoczęły radykalnie ekskomunikować judeochrześcijan zaraz po włączeniu *Birkat ha-Minim* do modlitwy *Osiemnastu Błogosławieństw*. Trudno sobie wyobrazić, by formuła zredagowana przez rabinów w Jabne miała uniwersalistyczny i autorytatywny charakter dla całego Lewantu i obszaru śródziemnomorskiego⁴². Bardziej uzasadniona wydaje się teza, że formuła *Birkat ha-Minim* na pierwszym etapie swego funkcjonowania była skierowana przeciw wszelkim heretykom i schizmatykom. Stopniowo, w długim procesie funkcjonowania formuły, miała ona większy lub mniejszy wpływ na intensyfikację praktyki ekskomuniki, która może sięgać swymi początkami pierwszych prześladowań Jezusa i Jego bezpośrednich wyznawców. W takim świetle *Birkat ha-Minim* jawi się jako jeden ze środków w długim i bardziej uniwersalnym procesie oczyszczania judaizmu z elementów heterodoksyjnych, którego przebieg był zróżnicowany w lokalnych wspólnotach⁴³. Niewykluczone, że niektóre teksty Nowego Testamentu (3 J 10; Jk 2,7) odnoszą się do tej formuły. Proces separacji nie rozpoczyna się pod koniec I w., lecz korzeniami sięga do czasów ziemskiego życia Jezusa (Łk 4,28-29; 6,22), apostołów (Dz 4,17) czy św. Pawła (Dz 9,2; 19,8-10)⁴⁴. W świetle formuły *Birkat ha-Minim* możemy więc głębiej spojrzeć na polemiczne teksty zawarte na kartach Nowego Testamentu, a także w źródłach patrystycznych.

ks. Mirosław Stanisław WRÓBEL

⁴¹ M. Hengel, *The Johannine Question*, London-Philadelphia 1989, s. 115.

⁴² S. J. D. Cohen, *From the Maccbees to the Mishnah*, Philadelphia 1987, s. 227: „Synagogues were not beholden to any central body; every community ran its synagogue its own way”.

⁴³ Zob. S. J. Joubert, *A Bone of Contention in Recent Scholarship*, s. 351-363.

⁴⁴ Zob. M. S. Wróbel, *Synagoga a rodzący się Kościół*, s. 199-207, analizę greckiej terminologii Nowego Testamentu (ἀνάθημα, ἀναθεματίζειν, καταθεματίζειν, καταρτίομαι, ἀφορίζειν, ἐκβάλλειν), która może być powiązana z Janowym ἀποσυναγώγος.